

بررسی عوامل مؤثر بر وقف کتاب به سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

امیر عطا شهریاری^۱

دکتر محمود سالاری^۲

دکتر حسن بهزادی^۳

چکیده

هدف: یکی از رایج‌ترین موارد مصرف وقف، امور فرهنگی و از جمله وقف کتاب و تجهیزات مورد نیاز و سایر ملزومات کتابخانه‌هاست. پژوهش حاضر با هدف بررسی عوامل مؤثر بر جذب وقف فرهنگی در یکی از بزرگ‌ترین کتابخانه‌های جهان اسلام - سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی - انجام شد.

روش: روش پژوهش پیمایشی و ابزار گردآوری داده‌ها، دو پرسش‌نامه محقق ساخته بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای بود که یکی برای واقفین و دیگری برای مدیران کتابخانه طراحی شد. جامعه آماری شامل دو گروه است: نخست، کلیه واقفین کتابخانه آستان قدس رضوی در فاصله سال‌های ۱۳۸۷-۱۳۹۲ به تعداد ۹۰۰ نفر واقف که از طریق فرمول مورگان و با روش نمونه‌گیری تصادفی ساده، تعداد ۲۴۸ نفر انتخاب شدند. دوم، مدیران بخش‌های خدمات عمومی کتابخانه آستان قدس رضوی که ۴۳ نفر بودند و پرسش‌نامه به همه آنان داده شد.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان داد مؤثرترین انگیزه‌های واقفین، انگیزه‌های دینی (رضای خدا، پاداش اخروی) خدمت به مردم و هم‌نوع و گسترش علم و دانش در جامعه است؛ اما مهم‌ترین موانع وقف، آگاهی نداشتن جامعه از اهمیت و ضرورت مشارکت در کتابخانه‌ها، نبود فرهنگ وقف در جامعه و تورم موجود در جامعه بود.

۱. کارشناس ارشد علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع).

۲. استادیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع). salari@imamreza.ac.ir

۳. استادیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه فردوسی مشهد. hasanbehzadi@um.ac.ir

نتیجه‌گیری: در میان راهکارهای جلب وقف در کمک به توسعه کتابخانه، استفاده از رسانه‌های جمعی و تبلیغاتی مانند تلویزیون، آگهی‌نما و بیلبوردهاست. مهم‌ترین راهکار رفع موانع نیز تبلیغات و اطلاع‌رسانی و فرهنگ‌سازی در جامعه شناخته شد. کلیدواژه‌ها: وقف فرهنگی، مشارکت مردمی، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، وقف کتاب.

مقدمه و بیان مسئله

زندگی امروزه به گونه‌ای در جریان است که مشارکت در همه قلمروهای آن نقش عمده‌ای دارد (طوسی، ۱۳۷۸). مشارکت ریشه در تاریخ دیرینه ملت‌ها دارد (کورن‌وال، ۲۰۰۶). جوانب گوناگون مسائل اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی کشورها در طول تاریخ بر مشارکت‌های مردمی استوار بوده است؛ اما این مفهوم امروزه اهمیتی دوچندان پیدا کرده است. برخی از صاحب‌نظران محور اساسی توسعه را مشارکت کلیه نیروها در امور جامعه می‌دانند (وگورث، ۲، ۲۰۰۰) زیرا مشارکت حاصل روندی پویاست که در آن فرد خواسته‌های واقعی خود و جامعه را به درستی می‌شناسد؛ هدف خود را با اهداف جامعه همسو می‌یابد و فعالیت خود و جامعه را بدون هیچ‌گونه احساس فشار، با هم می‌آمیزد و نسبت به این آمیزش احساس تعهد می‌کند (آراسته‌خو، ۱۳۸۶). همچنین ابزاری برای رونق بخشیدن فعالیت‌ها و در نتیجه شتاب دادن به آهنگ توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است (موحدی‌نایینی، ۱۳۸۴).

یکی از زمینه‌های مشارکت اجتماعی و فرهنگی که مورد اهتمام تقریباً تمامی جهانیان است، مشارکت در اهدای کتاب و منابع کتابخانه‌ای است؛ زیرا در حال حاضر، تنها حمایت و پشتیبانی دولت برای اداره کتابخانه‌ها کافی نیست. بر همین

-
1. Cornwall
 2. Wedgeworth

اساس، عالمان و دانشمندان گرانمایه در سده‌های اخیر در شهرهای مختلف به مشارکت در ساخت و تجهیز کتابخانه و وقف آن همت گمارده‌اند (سجادی، ۱۳۸۹). جای‌جای تاریخ اجتماعی ایران نیز گویای مشارکت افراد در بهبود زندگی جمعی و فردی است. تغییر در نظام مشارکت سنتی جامعه، نقطه‌عطف پرداختن به مقوله مشارکت در شرایط کنونی جامعه ایران است (صالحی، ۱۳۸۸).

یکی از مهم‌ترین انواع مشارکت‌های اجتماعی در جامعه ایرانی که مبتنی بر حکومت اسلامی و مبانی اعتقادی دین اسلام است، سنت وقف است. وقف سنت حسنه‌ای است که از دیرباز به شکل‌های گوناگون در تاریخ بشر وجود داشته و اسلام آن را در مسیری روشن، منطقی، هدفدار، مترقی و دقیق نهاده است (حجاریان، ۱۳۷۵). وقف در جنبه‌های مختلف و با اهداف متفاوتی صورت می‌گیرد. وقف کتاب و احداث کتابخانه یکی از انواع وقف است (یوسف‌لعلش، ۱۳۷۲ نقل از: حشمتی‌رضوی، ۱۳۸۸).

کتابخانه آستان‌قدس‌رضوی یکی از دیرپاترین و نفیس‌ترین کتابخانه‌های جهان اسلام است که قدمت نخستین کتاب‌های آن به دهه‌های آغازین سده چهارم هجری باز می‌گردد (محبوب فریمانی، ۱۳۹۰). این کتابخانه از ابتدای شکل‌گیری منابع موجود خود را بیشتر از طریق وقف و هدیه گردآورده است. با گذشت زمان منابع وقفی کتابخانه افزایش یافت و وقف کتاب توسط واقفان استمرار پیدا کرد (آستان‌قدس‌رضوی، ۱۳۹۴) و به تدریج وقف قرآن‌ها، تفسیرها و کتاب‌های حدیثی به تدریج هماهنگ با توسعه مشهد بیشتر شد. این کتابخانه در ردیف کتابخانه‌هایی قرار دارد که کتاب‌های وقفی زیادی را در سطح اسلام دریافت می‌کند. این کتابخانه در مجموع دارای مجموعه‌ای غنی از منابع مختلف علمی و مذهبی است؛ به گونه‌ای که بر اساس رتبه‌بندی «پایگاه داده‌های آموزشی آزاد» (OEDB) در

آمریکا، این کتابخانه توانسته رتبه هفتم را در بین ۲۰ کتابخانه معتبر - که جهان را تغییر داده‌اند - کسب نماید (آستان نیوز، ۱۳۹۳).

بدیهی است، مشارکت‌های مردمی نتایجی چون استفاده از حداکثر ظرفیت‌های موجود در جامعه، خدمات‌دهی مناسب‌تر و فعال‌تر و احساس تعلق بیشتر جامعه به کتابخانه و... را در پی خواهد داشت. ولی چنانچه این مشارکت‌طلبیدن بدون توجه به الگوهای فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی مردم باشد، برنامه مشارکت با مشکل مواجه خواهد شد. بنابراین برای بهره‌وری و شناخت بیشتر و در نتیجه مدیریت نظام‌مند سنت حسنه وقف فرهنگی که از مصداق‌های بارز مشارکت در جامعه شمرده می‌شود، لازم است اطلاعات بیشتری در این خصوص به‌ویژه درباره یکی از بزرگ‌ترین کتابخانه‌های عمومی مذهبی جهان اسلام که بر پایه وقف بنیان نهاده شده است، به دست آید. بر این اساس، پژوهش حاضر با درک این مسئله در پی پاسخگویی به این مسئله است که مهم‌ترین عوامل انگیزشی در جذب مشارکت (وقف) مردم در امور کتابخانه‌ها چیست؟ مهم‌ترین موانعی که سبب کم‌رنگ شدن فرهنگ وقف مردم در کتابخانه‌ها می‌شود، چیست؟ و با چه روش‌هایی می‌توان این موانع را به حداقل رساند؟ و در آخر، با چه راهکارهایی می‌توان افراد را به مشارکت بیشتر در کتابخانه‌ها دعوت کرد؟

مبانی نظری پژوهش

با توجه به اهمیت سنت حسنه وقف و از آنجا که این موضوع به‌عنوان متغیر اصلی پژوهش حاضر بررسی شده است، ضروری است تا دانشی پایه در این خصوص ارائه شود. از این رو، در ادامه و به‌صورت مختصر، به موضوع وقف و وقف کتاب پرداخته شده است.

واژه «وقف» در زبان فارسی به معنای ایستادن، ماندن و آرام گرفتن است (عمید، ۱۳۸۹). بر اساس مطالب مندرج در دایرةالمعارف فارسی، وقف در اصطلاح فقها عبارت است از: «حبس عین ملک و بخشیدن منفعت آن که ملک از تصرف واقف بیرون می‌آید، ولی در عین حال قابل خرید و فروش و هر نوع معامله‌ای که منجر به انتقال ملک باشد، نمی‌شود. بخشیدن منفعت باید به شخص یا اشخاص، یا مصالح و وجوه کلی و عمومی باشد.»

سنت حسنه وقف علاوه بر تزکیه نفس انسانی و ایجاد توازن اقتصادی و تعدیل ثروت در بین جامعه، سبب تسکین آلام بشری، تقویت روح همبستگی و سازندگی در جامعه می‌شود (مهرافزون و دارایش، ۱۳۹۲) و ارتباط تنگاتنگی با مصالح عمومی دارد. وقف مدرسه، حوزه‌های علمیه، کتاب و کتابخانه، توسعه مراکز عبادی همانند مسجد، یا محل ترویج معارف اسلامی و یا رفاه عمومی و اقتصادی مثل وقف قنات و آب و بیمارستان و ... بخشی از مصارف وقف است (پاک‌نیا تبریزی، ۱۳۸۹). وقف کتاب نیز از همان آغاز صدر اسلام، یک عمل خیر و سنت نیکو و پسندیده در شماره صدقه جاریه و باقیات الصالحات بوده و پاداش و اجر فراوان اخروی و شهرت و نام نیک و جاودانگی یاد و خاطره واقف را به همراه داشته است (صادق‌زاده و ایقان، نجفقلی‌نژاد و رجوی، ۱۳۹۱).

بسیاری معتقدند وقف کتاب تنها عنصر مؤثر در تکوین و ایجاد کتابخانه‌های عمومی در تاریخ اسلام بوده و نقشی اساسی را در این راه ایفا کرده است. می‌توان ادعا کرد که اوقاف منبع اصلی تغذیه و غنای کتابخانه‌های عمومی و بزرگ جهان اسلام بوده است. این مسئله بیشتر مرهون واقفان کتابخانه‌ها و پس از آن سایر افراد خیری بوده است که به تحوّل و پیشرفت کتابخانه‌های عمومی اهتمام فراوان داشته‌اند (رفیعی، ۱۳۷۳). انگیزه وقف کتاب دلایل گوناگونی دارد که از آن میان: انتشار

علوم، استفاده دانش پژوهان از منابع مورد نیاز، گسترش سنت وقف در اجتماع، عمل به سفارش‌های بزرگان دین و نیل به ثواب اخروی است. دیگر اینکه چون کتاب‌ها با زحمت فراوان تهیه و استنساخ و به قیمت‌های گزافی خریداری می‌شد، شایسته بود که به دقت محافظت شود. مالکان، این کتاب‌ها را به مساجد، زیارتگاه‌ها و مدارس وقف می‌کردند تا به صورت بهتری نگهداری شود و در دسترس نسل‌های آینده قرار گیرد (معمار طلوعی، ۱۳۷۹).

با توجه به مطالعات و جستجوهای که در بسیاری از متون وقف‌نامه‌های کتاب‌ها به عمل آمده، وقف کتاب در جامعه اسلامی، از دیرباز انواع مختلفی داشته است که عبارتند از:

وقف خاص: در این نوع وقف، واقفان بنا به انگیزه‌های خاص، کتاب‌های خود را به اولاد یا افراد خانواده و گاهی هم به یک یا چند نفر از علما و فقها و طلاب علوم دینی وقف می‌کردند و به همین دلیل این نوع وقف را وقف شخصی، وقف اولاد، وقف خانوادگی و اهلی نیز می‌نامند (رفیعی، ۱۳۷۳).

وقف نیمه‌عمومی (شبه عام): این وقف به دو شکل انجام می‌گرفته است: الف) وقف بر طبقه یا گروهی خاص همانند فقها، طلاب علوم دینی، محدثان، پزشکان و... ب) وقف کتاب بر یک مکان خاص؛ همانند وقف بر مساجد، بر مدارس، بر زیارتگاه‌ها و آرامگاه‌های بزرگان اسلام و وقف کتاب بر سایر اماکن مذهبی (حسینی‌ها، خانقاه‌ها و...) (شوقی بنین، ۱۳۸۴)؛

وقف عمومی: این وقف نیز بر دو نوع است: الف) وقف بر طالبان علم ب) وقف بر جمیع مسلمانان (صادق‌زاده و ایقان، نجفقلی‌نژاد و جوی، ۱۳۹۱).

با توجه به مطالب ذکر شده می‌توان بیان داشت که بدون تردید کتاب و کتابخانه از عوامل اصلی نهضت فرهنگی و گسترش تعالیم و معارف اسلامی بوده و

هست و کتابخانه‌هایی که در گذشته تأسیس می‌شد، اغلب از راه وقف بوده است. از این رو، تأثیر وقف بر کتاب و کتابخانه، امری واضح و مبرهن است. کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی نیز به دلیل اینکه در جوار مزار هشتمین امام شیعیان قرار دارد و از سازمان‌های تابعه بارگاه رضوی است، همواره مورد عنایت و توجه مسلمانان ایران و جهان بوده است و در هر سال تعداد بسیار زیادی کتاب‌های خطی و چاپی در موضوعات مختلف را به صورت وقف دریافت می‌کند و بنا بر نوع وقف، واقفان آنها را در دسترس مراجعان قرار می‌دهند. در این پژوهش سعی شده است تا عوامل مؤثر بر این سنت حسنه مطالعه و بررسی شود.

پیشینه پژوهش

مطالعات گوناگونی در حوزه مشارکت‌های مردمی - نه سنت وقف - در کتابخانه‌ها، صورت گرفته که در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌شود. «استیل^۱ و الدر»^۲ (۲۰۰۰) در پژوهشی که در کتابخانه جیمز سوان^۳ در موضوع جمع‌آوری کمک‌ها و مشارکت‌های مردمی انجام دادند، پیش‌نیازهایی را برای نیل به موفقیت در به‌مشارکت گرفتن مردم پیشنهاد کردند. موارد زیر از آن جمله است: استفاده از تحقیقات در زمینه مشارکت مردم، تشکر و قدردانی از مشارکت‌کنندگان، ارتباط قوی با مطبوعات، به تصویر کشیدن کتابخانه به عنوان بخشی از جامعه، ایجاد ارتباط با سازمان‌هایی که به نحوی کتابخانه را حمایت می‌کنند.

«محمود، حامد و حیدر» (۲۰۰۵) با رویکردی متفاوت، در پژوهشی به بررسی جمع‌آوری کمک‌های مالی برای کتابخانه در پاکستان با هدف بررسی فعالیت‌های

1. Steele
2. Elder
3. James- swans

مشارکتی کمک‌های مالی در کتابخانه‌های بخش دولتی و عمومی پرداختند. جامعه آماری شامل مدیران ۱۰۰ دانشگاه بزرگ، دانشکده‌ها و کتابخانه‌های عمومی بود که به صورت تصادفی انتخاب شده بودند. ابزار گردآوری داده‌ها پرسش‌نامه بود. یافته‌های پژوهش نشان داد مهم‌ترین موانع مشارکت مردم در کتابخانه‌های پاکستان عبارتند از: کمبود کارکنان برای شرکت در فعالیت‌های جذب مشارکت مردم (۳۹٪) و اعتقاد کارکنان به مؤثر نبودن فعالیت‌های مشارکتی در کتابخانه‌ها (۳۴٪). موانع دیگر شامل عدم امکان‌پذیری مشارکت در برخی کتابخانه‌ها و نبود تلاش‌های هماهنگ برای جذب مشارکت مردم بود.

«لورزن»^۱ (۲۰۱۰) در پژوهشی متفاوت، انگیزه کمک‌های مردمی در ایجاد کتابخانه‌های دانشگاهی را بررسی کرد. پژوهش حاضر با هدف ارائه بهترین برنامه‌ها جهت توسعه کتابخانه‌ها انجام شده است. جامعه آماری پژوهش مدیران بخش توسعه کتابخانه‌های دانشگاهی و خیرین کتابخانه بود. برای این کار با استفاده از فهرست کتابخانه‌های دانشگاهی آمریکا، تعداد ۱۲۳ کتابخانه از بزرگ‌ترین کتابخانه‌ها انتخاب شدند. ابزار گردآوری داده‌ها پرسش‌نامه بود. یافته‌های حاصل از پژوهش مهم‌ترین انگیزه مشارکت خیرین را گسترش دانش و فناوری در جامعه، رضایت درونی قوی از اهدا کردن، علاقه‌مندی به اهدا کردن، اهمیت دانشگاه و کتابخانه‌ها در توسعه جامعه و خدمت به مردم، نشان داد.

«مورالیدهار»^۲ و رانو»^۳ (۲۰۱۳) در پژوهشی با عنوان «توسعه کتابخانه‌های عمومی هند از طریق مشارکت عمومی و خصوصی: مسائل و چالش‌ها» یکی از راهکارهای مؤثر جهت بهبود وضعیت کتابخانه‌های عمومی کشور هند را مشارکت

-
1. Lorenzen
 2. Muralidhar
 3. Rao

بخش خصوصی و عمومی در کتابخانه‌های عمومی دانستند. به‌همین دلیل، نیاز به ایجاد کمیسیون ملی کتابخانه‌های عمومی برای ارائه راهکارهایی جهت جذب بیشتر مشارکت، به‌وجود آمد.

در ایران نیز پژوهشی که به صورت خاص به بحث مشارکت‌های مردمی در احداث و تجهیز کتابخانه پرداخته باشد، مشاهده نشد. تنها «عباس‌نژاد» (۱۳۸۰) در یک پژوهش طرح جذب مشارکت و همکاری افتخاری اعضا در جهت یاری‌رساندن به کتابخانه را با هدف به‌خدمت‌گرفتن نیروی کار به شکل همکار افتخاری و مشارکتی از میان اعضای کتابخانه در انجام امور و خدمات جاری کتابخانه‌ها اجرا کرد. سایر پژوهش‌های صورت گرفته در حوزه مشارکت‌های مردمی در ایران، مربوط به مشارکت‌های خیرین در حوزه آموزش و پرورش است. «اکرامی‌فر» (۱۳۸۳) و «متین» (۱۳۹۰) در پژوهش‌هایی راه‌های گسترش مشارکت مردم در آموزش و پرورش را از دیدگاه خیرین مدرسه‌ساز با هدف شناسایی چگونگی جلب و گسترش مشارکت بیشتر مردم در آموزش و پرورش، کاستی‌ها، موانع، راه‌های رفع کاستی‌ها و تقویت انگیزه مشارکت مردم در مدرسه‌سازی بررسی کردند.

با توجه به انجام‌نشدن پژوهشی میدانی و بنیادی در حوزه وقف در کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی، این پژوهش درصدد است تا به بررسی عوامل مؤثر بر وقف^۱ به سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان‌قدس رضوی بپردازد. برای رسیدن به این هدف، پژوهش درصدد ارائه پاسخ به سؤال‌های زیر است:

۱. مؤثرترین انگیزه واقفین سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان

قدس رضوی چیست؟

۱. منظور از وقف، منابع کتابخانه‌ای (کتاب، مطبوعات و ...)، تجهیزات کتابخانه‌ای، پول، زمین، ساختمان و ... است.

۲. مهم‌ترین موانع مؤثر واقفین سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی چیست؟
۳. راهکارهای مهم جذب وقف در سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی چیست؟
۴. راهکارهای مهم رفع موانع وقف در سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی کدام است؟

روش پژوهش

با توجه به ماهیت موضوع، پژوهش حاضر از نوع کاربردی است و به روش توصیفی - پیمایشی انجام شده است. جامعه آماری شامل دو گروه است: نخست کلیه واقفین کتابخانه آستان قدس رضوی در فاصله سال‌های ۲۰۰۸ - ۲۰۱۳ به تعداد ۹۰۰ نفر واقف که از طریق فرمول مورگان و با روش نمونه‌گیری تصادفی ساده، تعداد ۲۴۸ نفر انتخاب شدند. دوم، مدیران کتابخانه آستان قدس رضوی شامل ۴۳ نفر (مدیران ۱۶ کتابخانه وابسته شهر مشهد و ۲۷ نفر از مدیران بخش‌های مختلف کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی). برای جمع‌آوری داده‌ها از دو پرسش‌نامه محقق ساخته (یکی از پرسش‌نامه‌ها برای واقفین و دیگری برای مدیران کتابخانه‌های آستان قدس رضوی) استفاده شد. این پرسش‌نامه‌ها بر اساس بررسی متون و شناسایی عوامل مؤثر بر متغیرهای پژوهش - که در جدول ۱ آورده شده است - تهیه شد. لازم به ذکر است، پرسش‌نامه‌ها بر اساس مقیاس پنج‌گزینه‌ای لیکرت (خیلی کم=۱، کم=۲، تا حدودی=۳، زیاد=۴، خیلی زیاد=۵) نمره‌گذاری شد.

جدول ۱. تعداد سؤال‌های مطرح‌شده برای متغیرهای پژوهش

ردیف	متغیرهای پژوهش	تعداد سؤال‌ها
۱	انگیزه‌های واقفین	۱۰
۲	راه‌های جلب وقف	۹
۳	موانع جذب وقف	۱۱
۴	راهکارهای رفع موانع جذب وقف	۱۰

برای تعیین روایی، پس از تهیه پرسش‌نامه‌ها تعدادی از آنها بین چند تن از متخصصان حوزه علم اطلاعات و دانش‌شناسی و وقف توزیع و برحسب پیشنهادهای آنان، تصحیح گردید. پایایی آنها نیز با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ صورت گرفت که برای تمام متغیرهای پژوهش ($0/92 < \alpha < 0/76$) به دست آمد. داده‌های پژوهش در دو سطح توصیفی و استنباطی تجزیه و تحلیل شد. در سطح توصیفی از جدول‌های توزیع فراوانی و شاخص‌های مرکزی (میانگین) و پراکندگی (انحراف معیار) استفاده شده است و در بخش آمار استنباطی از آزمون U ی مان ویتنی، آزمون‌های علامت یک نمونه و همبستگی اسپیرمن و فریدمن استفاده شده است. همچنین از آزمون اسمیرنوف کولموگروف برای تعیین نرمال بودن متغیرها استفاده شده است.

یافته‌های پژوهش

پیش از پاسخگویی به سؤال‌های پژوهش، لازم است تا به منظور شناخت بهتر نوع وقفیات در کتابخانه آستان قدس رضوی، اطلاعاتی درباره نوع وقف جامعه مورد بررسی ارائه شود که به اختصار در جدول ۲ به آن پرداخته شده است.

جدول ۲. نوع وقف نمونه مورد بررسی در کتابخانه آستان قدس رضوی

نوع وقف	فراوانی	درصد
منابع و تجهیزات	۲۴۴	۹۸/۴
وجه نقد	۱	۰/۴
سایر (زمین، ساختمان و ...)	-	-
بی پاسخ	۳	۱/۲
جمع	۲۴۸	۱۰۰

چنانکه جدول ۲ نشان می‌دهد، بیش از ۹۸٪ پاسخگویان منابع کتابخانه‌ای شامل کتاب، سند، نسخه خطی، مطبوعات و نشریات و همچنین تجهیزات

کتابخانه‌ای را برای این کتابخانه مذهبی وقف کرده‌اند. در ادامه به سؤال‌های پژوهش پاسخ داده شده است.

پرسش اول: مؤثرترین انگیزه‌های واقفین سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی چیست؟

داده‌های مورد نیاز برای پاسخگویی به این سؤال، پژوهش با استفاده از پرسش‌نامه واقفین گردآوری شد. با توجه به آنکه متغیر وضعیت عوامل انگیزشی در مشارکت مردمی از دیدگاه واقفین کتابخانه‌ها، مقادیر بین ۱ تا ۵ را به خود اختصاص می‌دهد، مقادیر کمتر و یا مساوی ۳ را به عنوان وضعیت مؤثر نبودن و بیشتر از ۳ را به عنوان مؤثر بودن در نظر گرفتیم. سپس به دلیل اینکه ۱۰ عامل انگیزشی دارای توزیع نرمال نبودند، از آزمون غیرپارامتری علامت یک نمونه‌ای استفاده شد که یافته‌های مربوط به آن در جدول ۳ ارائه شده است.

جدول ۳. نتایج آزمون علامت بررسی عوامل انگیزشی واقفین کتابخانه آستان قدس رضوی

عامل انگیزشی	میانگین	انحراف معیار	میانگین کم‌تر از میانگین	تعداد معادل میانگین	تعداد بیشتر از میانگین	سطح معناداری
اتفاق به جامعه	۴/۴۰	۰/۸۲	۵	۵	۲۱۲	۰/۰۰۰
انگیزه‌های دینی	۴/۷۹	۰/۶۴	۵	۵	۲۳۳	۰/۰۰۰
کمک به دولت	۸۳/۳	۱/۱۴	۴	۲۳	۱۵۱	۰/۰۰۰
گسترش علم و دانش	۴/۵۸	۰/۶۷	۵	۲	۲۲۶	۰/۰۰۰
دریافت مشوق‌های مادی ^۱	۱/۷۶	۱/۲۴	۱	۱۹۱	۲۷	۰/۰۰۰
خوش نام شدن	۳/۳۰	۱/۵۵	۳	۷۷	۱۱۷	۰/۰۰۰
احساس دین به مردم	۴/۱۹	۱/۰۴	۵	۱۱	۱۷۹	۰/۰۰۰
خدمت به هموعان	۴/۶۳	۰/۶۷	۵	۲	۲۲۵	۰/۰۰۰
زنده نگه داشتن نام اعضای خانواده	۳/۶۲	۱/۴۲	۴	۵۱	۱۳۳	۰/۰۰۰
کسب موقعیت اجتماعی مناسب	۱/۸۴	۱/۱۱	۱	۱۸۰	۲۷	۰/۰۰۰

۱. منظور دریافت لوح تقدیر، معرفی در مراسم‌ها و ... است.

بررسی عوامل مؤثر بر وقف کتاب به سازمان کتابخانه‌ها، ... / ۸۷

با توجه به داده‌های جدول ۳، همه عوامل به جز عوامل دریافت مشوق‌های مادی و کسب موقعیت اجتماعی مناسب، در زمره عوامل انگیزشی واقفین کتابخانه‌های آستان‌قدس رضوی محسوب می‌گردند.

پرسش دوم: مهم‌ترین موانع مؤثر بر جذب وقف در سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان‌قدس رضوی چیست؟

هدف از این سؤال شناسایی مهم‌ترین موانع مؤثر بر جذب وقف از دیدگاه مدیران کتابخانه آستان‌قدس رضوی است که اطلاعات این سؤال همراه با سؤال‌های ۳ و ۴ از پرسش‌نامه مدیران کتابخانه آستان‌قدس رضوی به دست آمده است. با توجه به توزیع غیرنرمال موانع مؤثر در جذب وقف، همانند پرسش نخست، از آزمون غیرپارامتری علامت یک‌نمونه‌ای استفاده شد که یافته‌های آن در جدول ۴ ارائه شده است.

جدول ۴. نتایج آزمون علامت و اولویت‌بندی موانع مؤثر بر جذب وقف در کتابخانه آستان‌قدس رضوی

یافته‌های اولویت‌بندی موانع (آزمون فریدمن)		نتایج آزمون علامت				موانع جذب وقف
اولویت	میانگین رتبه	سطح معناداری	میانگین	انحراف معیار	میانگین	
چهارم	۶/۶۶	۰/۰۰۰۱	۴	۰/۸۶	۳/۹۸	تبلیغات کم
ششم	۵/۸۴	۰/۰۰۰۱	۴	۰/۷۹	۳/۷۴	اعتماد به حمایت‌های دولت
هشتم	۵/۶۳	۰/۰۰۰۱	۴	۰/۸۴	۳/۶۷	قدردانی و تشویق ناکافی
دهم	۴/۶۳	۰/۰۰۰۱	۳	۰/۸۳	۳/۴۷	عدم توجه به ابعاد عاطفی و انگیزشی واقفین
اول	۸/۱۳	۰/۰۰۰۱	۵	۰/۸۵	۴/۴۲	عدم آگاهی جامعه
سوم	۶/۷۲	۰/۰۲۱	۴	۰/۹۲	۳/۹۵	تورم
یازدهم	۴/۶۲	۰/۰۰۱	۴	۱/۰۷	۳/۴۰	قوانین دست و پا گیر
نهم	۵/۱۳	۰/۰۰۰۱	۴	۰/۹۸	۳/۵۸	نبود برنامه برای جلب وقف
پنجم	۶/۰۵	۰/۰۰۰۱	۴	۰/۷۶	۳/۸۱	عدم تجلیل کافی از واقفین
دوم	۶/۸۴	۰/۰۰۰۱	۴	۰/۶۷	۴/۰۲	نبود فرهنگ مشارکت
هفتم	۵/۷۷	۰/۰۰۰۱	۴	۰/۷۸	۳/۷۷	بی‌توجهی به چگونگی جذب وقف

با توجه به نتایج جدول ۴، همه عوامل مشخص شده به‌عنوان موانع مؤثر در جذب مشارکت مردم در امور کتابخانه‌های آستان قدس رضوی مؤثر هستند. ضمن اینکه پس از اولویت‌بندی موانع، مشخص شد که ناآگاهی جامعه و نبود فرنگ مشارکت در بین مردم، از مهم‌ترین موانع جذب واقفین است.

پرسش سوم: مهم‌ترین راهکارهای مؤثر بر جذب وقف در سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی چیست؟

پاسخگویی به این پرسش نیز با استفاده از پاسخ‌های مدیران کتابخانه آستان قدس رضوی داده شد و به دلیل توزیع غیرنرمال داده‌ها، از آزمون غیرپارامتری علامت برای بررسی عوامل جذب وقف استفاده شد. پس از معنادار شدن آزمون فریدمن (با سطح معناداری ۰/۰۰۰۱) و امکان اولویت‌بندی راهکارهای جذب وقف، نسبت به رتبه‌بندی و اولویت‌بندی آنها اقدام شد که یافته‌های مربوط به هر دو بخش، در جدول ۵ ارائه شده است.

جدول ۵. نتایج آزمون علامت و اولویت‌بندی راهکارهای مؤثر بر جذب وقف در کتابخانه آستان قدس رضوی

یافته‌های اولویت‌بندی راهکارها (آزمون فریدمن)		نتایج آزمون علامت				راهکار جذب وقف
اولویت	میانگین رتبه	سطح معناداری	میانگین	انحراف معیار	میانگین	
اول	۶/۹۰	۰/۰۰۰۱	۵	۰/۵۷	۴/۶۵	استفاده از تبلیغات
ششم	۴/۸۳	۰/۰۰۰۱	۴	۰/۹۵	۴	ترویج فرهنگ مشارکت
پنجم	۴/۸۸	۰/۰۰۰۱	۴	۰/۹۰	۴	استفاده از زبان چهره‌های معروف
دوم	۵/۵۳	۰/۰۰۰۱	۴	۰/۹۱	۴/۲۱	تشکیل انجمن واقفین
سوم	۵/۴۸	۰/۰۰۰۱	۴	۱/۰۲	۴/۱۶	برقراری ارتباط با مسئولان فرهنگی در کشور
نهم	۳/۷۸	۰/۰۰۰۱	۴	۱/۰۲	۳/۶۳	نام‌گذاری روز واقفین و خیرین

یافته‌های اولویت‌بندی راهکارها (آزمون فریدمن)		نتایج آزمون علامت				راهکار جذب وقف
اولویت	میانگین رتبه	سطح معناداری	میانه	انحراف معیار	میانگین	
هفتم	۴/۲۲	۰/۰۰۰۱	۴	۰/۸۴	۳/۸۴	تقدیر از مشارکت کنندگان در همایش‌ها
هشتم	۴/۰۹	۰/۰۰۰۱	۴	۱/۰۳	۳/۷۴	پرداخت وام‌های بدون بهره به واقفین برای ساخت و تجهیز کتابخانه‌ها
چهارم	۵/۲۹	۰/۰۰۰۱	۴	۰/۸۵	۴/۱۲	استفاده از رسانه‌های جمعی

یافته‌های جدول ۵ نشان می‌دهد همه موارد مشخص شده به عنوان راهکارهای جلب مشارکت مردم در امور کتابخانه‌های آستان قدس رضوی مؤثرند. در این بین، دو عامل «استفاده از تبلیغات» و «تشکیل انجمن واقفین» اولویت بیشتری دارد. در انتها نیز عامل «نام‌گذاری روز واقفین و خیرین» قرار دارد.

پرسش چهارم: مهم‌ترین راهکارهای رفع موانع وقف در سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی کدام است؟

در این پرسش نیز به دلیل توزیع غیرترسالی راهکارهای رفع موانع وقف در کتابخانه آستان قدس رضوی، از آزمون غیرپارامتری علامت یک نمونه‌ای استفاده شد و پس از معنادار شدن آزمون فریدمن (با سطح معناداری ۰/۰۰۰۱) نسبت به اولویت‌بندی راهکارهای مربوط اقدام گردید. یافته‌های مربوط به هر دو بخش در جدول ۶ ارائه شده است.

جدول ۶. نتایج آزمون علامت و اولویت‌بندی راهکارهای رفع موانع وقف در کتابخانه آستان قدس رضوی

یافته‌های اولویت‌بندی رفع موانع (آزمون فریدمن)		نتایج آزمون علامت				راهکار رفع موانع وقف
اولویت	میانگین رتبه	سطح معناداری	میانه	انحراف معیار	میانگین	
پنجم	۵/۶۷	۰/۰۰۰۱	۴/۱۴	۰/۷۷	۴/۱۴	استفاده از تحقیق‌های علمی
چهارم	۵/۷۵	۰/۰۰۰۱	۴/۱۲	۰/۶۶	۴/۱۲	الگو قراردادن واقفین در جامعه

یافته‌های اولویت‌بندی رفع موانع (آزمون فریدمن)		نتایج آزمون علامت				راهکار رفع موانع وقف
اولویت	میانگین رتبه	سطح معناداری	میانه	انحراف معیار	میانگین	
ششم	۵/۶۰	۰/۰۰۰۱	۴/۰۷	۰/۹۱	۴/۰۷	برگزاری همایش‌های مربوط به واقفین
دهم	۴/۲۳	۰/۰۰۰۱	۳/۶۷	۱/۰۸	۳/۶۷	حمایت مراجع تقلید
دوم	۶/۱۳	۰/۰۰۰۱	۴/۲۶	۰/۶۹	۴/۲۶	فرهنگ‌سازی در جامعه
نهم	۴/۵۶	۰/۰۰۰۱	۳/۸۱	۰/۸۵	۳/۸۱	سازمان‌دهی مشارکت‌های اندک
هشتم	۴/۹۰	۰/۰۰۰۱	۳/۷۹	۱/۱۴	۳/۷۹	تخصیص بخشی از مالیات جامعه به توسعه کتابخانه‌ها
سوم	۵/۸۳	۰/۰۰۰۱	۴/۱۷	۰/۶۲	۴/۱۷	ترغیب روحیه وقف در جامعه
اول	۷/۳۲	۰/۰۰۰۱	۴/۵۲	۰/۷۴	۴/۵۲	تبلیغات و اطلاع‌رسانی
هفتم	۵/۰۱	۰/۰۰۰۱	۳/۸۸	۰/۹۴	۳/۸۸	جلب و جذب مشارکت‌های مردمی از خارج کشور

با توجه به اطلاعات جدول ۶، همه موارد مشخص شده به‌عنوان راهکارهای رفع موانع وقف در کتابخانه آستان‌قدس رضوی مؤثر هستند. یافته‌های مربوط به اولویت‌بندی نیز نشان می‌دهد که تبلیغات و اطلاع‌رسانی از دیدگاه مدیران مهم‌ترین عاملی است که می‌تواند در رفع موانع وقف مؤثر باشد.

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی عوامل مؤثر بر جذب وقف در بزرگ‌ترین کتابخانه جهان اسلام، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان‌قدس رضوی شهر مشهد، انجام شد. چنانکه یافته‌های پژوهش نشان داد، عوامل گوناگونی بر وقف

مردم در کتابخانه‌ها مؤثرند. برخی از این عوامل نیاز به تقویت دارند و برخی باید مرتفع شوند تا پیش‌نیازهای مشارکت فعال فراهم شود و سنت وقف فرهنگی در کتابخانه به بهترین نحو صورت گیرد.

یافته‌های پژوهش (جدول ۳) نشان داد یکی از انگیزه‌های مؤثر وقف، انگیزه‌های دینی، خدمت به مردم و هم‌نوع و گسترش علم و دانش در جامعه است که با نتایج پژوهش «لورنزن» (۲۰۱۰)، «نیل» (۲۰۱۱) و «متین» (۱۳۹۰) در برخی موارد همسوست. انگیزه خدمت به مردم و هم‌نوع و گسترش علم و دانش در جامعه، یکی از بارزترین ویژگی‌های فرهنگی جامعه ایرانی از گذشته‌های دور تا به امروز بوده است که تنها به رشد و تعالی فرد نمی‌اندیشد، بلکه منافع و مصالح جامعه را نیز در نظر می‌گیرد. تاریخ گذشته کتابخانه‌های ایران و سنت پسندیده وقف در کتابخانه‌ها تنها یکی از مصداق‌های بارز این نوع انگیزه در میان جامعه ایرانی بوده است. شاید بتوان وجود بارگاه ملکوتی امام رضا (ع) را مهم‌ترین انگیزه دینی واقفین دانست. بر این مبنا می‌توان چنین نتیجه گرفت که دیگر انگیزه‌های مؤثر مطرح در این پژوهش، هرچند انگیزه‌های مذهبی نیستند، دین مبین اسلام تأکید زیادی بر آنها داشته است و با سفارش‌های اسلام و امامان، رنگ و بویی مذهبی در جامعه به خود گرفته است. بی‌تأثیرترین انگیزه‌ها مربوط به امور دنیوی است. با توجه به ویژگی‌های جامعه ایران، به نظر می‌رسد مهم‌ترین و نیرومندترین انگیزه مؤثر در شکل‌گیری مشارکت‌های مردمی، می‌تواند نهاد دین باشد زیرا در دین اسلام آموزه‌های دینی (انفاق، ذخیره آخرت، وقف، کمک به هم‌نوع و...) بر رفتارهایی تأکید دارند که زمینه و بستر شکل‌گیری مشارکت را فراهم می‌آورند. با وجود این، می‌توان چنین استنباط کرد که مذهب یکی از مهم‌ترین و درعین حال قوی‌ترین محرک‌ها برای

همبستگی در جامعه است که با نظریات واقعیت اجتماعی به خصوص نظریه دورکیم، مطابقت دارد. بنا بر آنچه گفته شد، در کشور ما اغلب مشارکت‌های مردم در بافت و ساختار ارزش‌های مذهبی صورت گرفته و اصیل‌ترین احساسات، عواطف و خواست‌های ما ریشه در باورها و ارزش‌های مذهبی دارد.

همچنین یافته‌های به‌دست آمده از بررسی موانع مؤثر وقف در کتابخانه آستان‌قدس رضوی (جدول ۴) با نتایج پژوهش‌های «اکرامی‌فر» (۱۳۸۳) و «متین» (۱۳۹۰) مطابقت دارد. پژوهش آنان نشان داد مهم‌ترین موانع مشارکت مردم در آموزش و پرورش عبارتند از: تبلیغات، اطلاع‌رسانی و فرهنگ‌سازی ناکافی برای جلب مشارکت‌های مردمی و.... همچنین نتایج پژوهش «کولدراپ»^۱ (۲۰۰۹) عمده‌ترین موانع مشارکت را «وضعیت اقتصاد محلی» و «ناآگاهی از مشارکت و کمک به کتابخانه‌ها» می‌داند که با نتایج این پژوهش در برخی موارد مطابقت دارد. با دقت در بررسی مؤثرترین متغیرهای موانع وقف در کتابخانه آستان‌قدس رضوی، چنین به نظر می‌رسد که به جز وضعیت اقتصادی و تورم موجود در جامعه به‌عنوان متغیر مربوط به عوامل خارجی، دیگر عوامل مربوط به نظام کتابخانه و مسئولان کتابخانه است. به عبارت دقیق‌تر، مربوط به عوامل داخلی کتابخانه است. شاید بتوان علت را در کم‌کاری کتابخانه یا نبود نهاد حمایت‌کننده و یا عدم تقویت نهاد یا مرکزی برای فعالیت برنامه‌های مشارکتی در کتابخانه دانست. در همین راستا، می‌توان با واکاوی این عوامل به نقش مؤثر آگاهی و اطلاع‌رسانی به مردم و مسئولان کتابخانه پی برد. با حصول چنین نتیجه‌ای، چنین می‌توان برداشت کرد که نبود بسترهای تبلیغی جهت آگاه کردن مردم و مسئولان از امتیازها و نتایج مطلوب حاصل از وقف و همچنین اهمیت کتابخانه‌های عمومی به‌عنوان یکی از شاخص‌های

.....
1. Kolderup

ارزیابی فرهنگی و تمدن هر کشور، از مهم‌ترین موانع در مشارکت مردم در کتابخانه‌هاست که باید مورد توجه قرار گیرد. این راهکار توسط مدیران نیز به‌عنوان یکی از اصلی‌ترین راهکارهای جذب وقف مطرح گردید (جدول ۵). نتایج پژوهش «نیل» (۲۰۱۱) نیز نشان داد که روابط عمومی و تبلیغات یک عنصر کلیدی برای موفقیت در جمع‌آوری کمک‌های مردمی است. همچنین «گلن» (۲۰۰۵) در نتایج تحقیقات خود خاطر نشان کرد که کلید موفقیت در جهت جذب مشارکت مردم در قرن بیست و یکم، استفاده از فناوری‌های مجازی است. از این رو، مسئولان کتابخانه آستان قدس رضوی باید در این زمینه اقدام‌های مناسبی را صورت دهند؛ زیرا اگر افراد نسبت به عملی اطلاع و آگاهی کافی داشته باشند و هدف از کار و نتیجه‌ای که حاصل خواهد شد را بدانند، قطعاً مشارکت بیشتری خواهند داشت. بدین منظور، باید موانع موجود در اقدام‌های مشارکتی از جمله وقف را مرتفع و پیش‌نیازهای لازم را تأمین کرد، سپس با استفاده از وسایل ارتباط جمعی به‌عنوان رابط بین مسئولان کتابخانه و مردم مانند تلویزیون، رادیو و ... و همچنین استفاده از چهره‌های سرشناس ادبی سیاسی اجتماعی در این رسانه‌ها جهت آموزش عمومی و اطلاع‌رسانی همگانی، آگاهی متناسب و مورد نیاز را ارائه دهند تا مشارکت مردم با کتابخانه‌ها افزایش یابد و فرهنگ وقف در کتابخانه‌ها نهادینه‌تر شود. همچنین می‌توان با تشکیل و فعال‌سازی انجمن واقفین کتابخانه و تجهیز آنها به وسایل ارتباط جمعی اعم از تلویزیون، رادیو، انواع محمول‌های اطلاعاتی مانند سی‌دی، دی‌وی‌دی و ... جهت تبلیغ و آگاه‌سازی مردم، گام‌های مؤثری در راستای رفع موانع وقف در جامعه برداشت. در همین راستا شاید بتوان با اقدام‌های مکمل دیگری مانند برگزاری دوره‌های آموزشی در چگونگی جذب وقف برای مدیران و کتابداران کتابخانه،

جذب مشارکت‌های اندک مردمی به روش‌های سازمان‌یافته و... با موفقیت بیشتری به رفع موانع مشارکت مبادرت ورزید.

یکی دیگر از راهکارهای مهم رفع موانع وقف، ترویج روحیه وقف در جامعه است. این نکته‌ای است که در پژوهش‌های «مورالیدهار و رائو» (۲۰۱۳) به آن اشاره شده است. شاید بتوان دلیل را سابقه طولانی و درخشان وقف به‌عنوان محرکی نیرومند جهت فعال کردن کتابخانه‌ها در جامعه دانست. بنابراین، مسئولان و مدیران کتابخانه‌ها به طرق گوناگون باید به تقویت انگیزه مردم جهت وقف به کتابخانه‌ها همت گمارند تا کتابخانه‌ها همچون گذشته بتوانند از این ظرفیت نهایت استفاده را ببرند.

به طور کلی، با توجه به یافته‌های پژوهش مبنی بر آنکه انگیزه‌های دینی، خدمت به مردم و هم‌نوع و گسترش علم دانش در جامعه به‌عنوان مهم‌ترین انگیزه‌های واقفین در مشارکت در امور کتابخانه‌ها مطرح است، پیشنهاد می‌شود با توجه به اینکه بیشتر کتابخانه‌ها دارای اینترنت و سایت کتابخانه هستند و اطلاعات و آگاهی نقش اساسی را در مشارکت مردم ایفا می‌کند، مسئولان کتابخانه در سایت‌های خود گزینه‌ای را برای مشارکت مردم در کتابخانه‌ها ایجاد کنند. ایجاد گزینه مشارکت در سایت کتابخانه‌ها علاوه بر ابزار اطلاع‌رسانی، دارای مزیت‌هایی از جمله، ارسال دیدگاه کاربران در رابطه با شناسایی انگیزه‌ها، راه‌های جلب و... راهنمایی کاربران جهت اهدا و کمک به کتابخانه‌ها، تدوین عملکرد و بازخورد کمک‌های مردمی و... است. همچنین مسئولان کتابخانه باید برنامه‌هایی را برای تقویت اعتقادات دینی و مذهبی و زنده نگه‌داشتن باورهای عمومی (وقف، انفاق و...) انجام دهند. کتابخانه‌ها می‌توانند با برخی نهادها و سازمان‌ها مانند صداوسیما، مدارس و دانشگاه‌ها نیز همکاری کنند تا اقدام‌های لازم را جهت فعالیت‌های

مشارکتی به کار گیرند، زیرا صداوسیما به عنوان ابزار ملی و تنوع برنامه‌ها و همچنین مدارس به عنوان الگو، مکانی برای نهادینه کردن فرهنگ مشارکت و همچنین مهم‌ترین نهاد در انتقال ارزش‌های مدنی است. بنابراین، روحیه مشارکت‌جویی از همان دوران کودکی در دانش‌آموزان نهادینه می‌شود و در تمام مراحل زندگی فرد جریان می‌یابد.

منابع

- آراسته‌خو، محمد (۱۳۸۶). *تأمین و رفاه اجتماعی*، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- آستان‌قدس‌رضوی (۱۳۹۴)، خرداد). «کتابخانه آستان‌قدس‌رضوی؛ میراث سنت وقف»، *هفته‌نامه حرم*، شماره ۴۷۳، ص. ۵.
- آستان‌نیوز (۱۳۹۳). *کتابخانه مرکزی آستان‌قدس‌رضوی*، هفتمین کتابخانه‌ای که جهان را تغییر داد. بازیابی شده در ۱۵ تیرماه ۱۳۹۵ از: <http://news.aqr.ir/portal/home>
- اکرامی‌فر، محمدرضا (۱۳۸۳). «مشارکت واقفین در ارائه خدمات به آموزش و پرورش؛ موانع و راهکارها»، *رشد آموزش علوم اجتماعی*، ۲۵، ۵۳-۵۸.
- پاک‌نیا تبریزی، عبدالکریم (۱۳۸۹). «راهکارهای گسترش فرهنگ وقف و شرایط آن»، *مجله مبلغان*، شماره ۱۳۶، ص. ۱۱۴-۱۲۸.
- حجاریان، محسن (۱۳۷۵). «فرهنگ وقف در اسلام»، *فصلنامه مشکوة*، شماره ۵۰، ص. ۱۱۲-۱۱۷.
- حسینی قورتانی، علی (۱۳۹۰). *وقف عاملی مهم در اقتصاد اسلام*. بازیابی شده در ۱۸ تیرماه ۱۳۹۵ از: <http://rasekhoon.net>

- حشمتی رضوی، سیدفضل‌الله (۱۳۸۸). «نقش کتابخانه‌های وقفی در تبادل فرهنگی»، وقف میراث جاویدان، ۶۸، ۲۰-۳۵.
- رفیعی، علی (۱۳۷۳). «تاریخچه وقف کتاب در اسلام»، وقف میراث جاویدان، شماره ۷، ص. ۱۰۴-۱۰۷.
- سجادی، سیداحمد (۱۳۸۹). «واقفان: عالمان واقف»، وقف میراث جاویدان، ۷۰، ۱۲۵-۱۴۲.
- شاکری، رمضانعلی (۱۳۶۷). گنج هزار ساله: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی قبل و بعد از انقلاب، مشهد: آستان قدس رضوی.
- شوقی بنین، احمد (۱۳۸۴). «پدیده وقف کتاب در تاریخ کتابخانه مغرب»، ترجمه حسین علینقیان، فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۴۹، ص. ۱۸-۳۳.
- صادق‌زاده وایقان، علی و علی نجفقلی نژادور جوی (۱۳۹۱). «نگاهی به وقف کتاب در اسلام و ایران»، فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۷۹ و ۸۰، ص. ۴۵-۶۶.
- صالحی، اسماعیل (۱۳۸۸). «بررسی مشارکت اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن» (مطالعه موردی شهرستان خواف)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اصفهان، اصفهان.
- طوسی، محمدعلی (۱۳۷۸). مشارکت در مدیریت و مالکیت، تهران: انتشارات مرکز آموزش مدیریت دولتی.
- عباس‌نژاد، محمود (۱۳۸۰). «طرح جذب مشارکت و همکاری افتخاری اعضای مسئول کتابخانه عمومی شهید دکتر باهنر»، پیام کتابخانه، ۱، ۸۳-۸۴.
- عمید، حسن (۱۳۸۹). فرهنگ عمید، تهران: بهنود، ۱۳۸۹.
- متین، نعمت‌الله (۱۳۹۰). «راه‌های گسترش مشارکت مردم در آموزش و پرورش از دیدگاه خیرین مدرسه‌ساز»، فصلنامه تعلیم و تربیت، ۱۰۷، ۱۴۱-۱۵۹.

- محبوب فریمانی، الهه (۱۳۹۰). تاریخ کتابخانه آستان قدس رضوی بر پایه اسناد از صفوی تا قاجار (۱۳۴۴- ۹۰۷ ه.ق.)، مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

- معمارطلوعی، محبوبه (۱۳۷۹). «اهمیت وقف کتاب و کتابخانه در اسلام و ایران»، کتاب ماه (کلیات)، شماره ۳۱، ص. ۱۹-۲۰.

- مهرافزون، محمد و رضوان درایش (۱۳۹۲). «تبیین نقش وقف در توسعه شهر اصفهان»، فصلنامه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری: چشم انداز زاگرس، ۵ (۱۵)، ۹۹-۱۲۹.

- موحدی نایینی، سید عبدالحمید (۱۳۸۴). «ترویج تعاون و جلب مشارکت مردمی»، تعاون، ۱۶۷، ۱۹-۲۲.

- Cornwall, A. (2006). Historical perspectives on participation in development. *Commonwealth & Comparative Politics*, 44(1), 62-83.
- Kolderup, G. (2009). Library Philanthropy 19 June 2009 This presentation is intended mostly for public librarians. Revisiting Fundraising Basics in Hard Times: 5 Things Librarians Should Keep in Mind. Available at: <http://www.librarified.net/wp-content/uploads/2010/03/kolderup-fundraising-in-hard-times.pdf>
- Lorenzen, M. (2010). *Fund Raising for Academic Libraries: What Works, What Doesn't?*. Chicago: American library association.
- Mahmood, K., Hameed, A., & Haider, S. J. (2005). Library fundraising in Pakistan. *Library management*, 26(8/9), 429-438.
- Muralidhar, D., & Rao, M. K. (2013). Development of Public Libraries through Public-private Partnership in India: Issues and Challenges. *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, 33(1), 21-24.
- Neale, S. (2011). *Fundraising by Friends of the Library Groups: Profitability Trends and Effectiveness of Recent Initiatives*. Available at:

http://www.ala.org/united/sites/ala.org.united/files/content/friends/orgtools/sally-neale_friends-fundraising_11-16.pdf.

- Steele, V., & Elder, S. D. (2000). Becoming a fundraiser: the principles and practice of library development. American Library Association.
- Wedgeworth, R. (2000). Donor relations as public relations: Toward a philosophy of fundraising. Library Trends, 48(3), 530-539.

